

ARANY ÉS AZ OLASZ IRODALOM.

A világirodalom nagy költői közül csak az egy Goethe mutatott olyan széleskörű érdeklődést az idegen nyelvű költészet iránt, mint a magyar nép-nemzeti eposz legnagyobb mestere, Arany János. Csakhogy ami szerfölött könnyű volt a jómódú frankfurti patricius fiának, a nagyon korán fényes udvari tisztséghez jutott német klasszikusnak, azt a szalontai földműves-fiú gyakran sanyarogva, a viszonyoktól nem segítve, hanem lépten-nyomon gátolva, sikerei után is mindennapi kenyérkereső munka közben érte el. Hogy a latin és görög nyelven kívül, melyekkel már az iskolában megbarátkozott, magánszorgalomból mily buzgón tanulta a modern nyelveket, azt minden életrajzírója elmondja. Tudvalevő az is, hogy e nyelvek közül, mester nélkül, csodás erélyű autodidaxissal, a legalaposabban az angolt sajátította el, amire már mint Shakespeare-fordítónak is szüksége volt, s hogy Byron és Burns hatással voltak eredeti költészetére is. Az angol után a legerősebb kapcsolatai voltak az olasz irodalommal, és az Arannyal foglalkozók természetesen világot vetettek ezekre a kapcsolatokra is. De azért talán nem végzek felesleges munkát, ha Arany pályájának erről az oldaláról is igyekszem teljes, összefüggő képet adni.

Magával az olasz irodalom egyik nagyjával már diák korában megismerkedett, elolvasva Tanárkynak elég jó próza-fordításában Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét*, mely némi hatással volt Vörösmartyra is. Magát az olasz nyelvet is korán kezdte tanulni: Ercsey szerint már 1838-ban; de úgy látszik, akkor hamar abbahagyta, és csak jóval később, nagykőrösi tanárkodása alatt folytatta komolyabban. Nem mélyedt bele annyira, mint az angolba, melynek még kiejtési szabályait is próbálta versbe szedni és melyre még *Bánk bánt* is kezdte fordítgatni, de azért itt is elérte, hogy 1852-ben már Dantét olvashatta, habár a szerfölött nehéz eredetinek megértéséhez ekkor még a Streckfuss-féle német fordítást kellett igénybe vennie. (Egy 1852-ben Tompához írt levelében még németül idézi a dantei pokolkapu feliratának egyik sorát.)

Csak 1858-ban olvassuk egyik leveléből, hogy e segítség

nélkül élvezhette a *Divina Commediát*, valamint Tassót és Ariostót is. Dantéba ekkor annyira elmerült, hogy leveleiben és egyéb műveiben is többször említi. Az *Isteni Színjáték* két példányban is megvolt könyvtárában, de, mint Voinovich Arany-monográfiájából tudjuk, széljegyzetekkel csak Dante egyik német fordítását látta el, nem az eredetit. Tudvalevőleg Dantéről írta, ugyancsak 1852-ben, egyik legszebb költeményét is, melyet 1865-ben meg is küldött az akkor Dante-centenáriumot ünneplő Firenze városának. Végül Dante ihlette egy, sajnos, töredékben maradt kisebb humoros költeményre is, *A kis pokolra*, mely a dantei terzinák formájában olyanformán kezdődik, mint Dante Pokla:

„Az emberélet útjának felén
Egy nagy, zsibogó vásárba jutottam,
Mivelhogy a jó utat nem lelém.”

A mese az, hogy a költőt egy megszalasztott tolvaj helyett üldözik, és futása közben egy földalatti lebuja jut. Itt a pohos csárdásban nem a Dantét kalauzoló Virgilre, hanem Horácra ismer, aki védelmébe veszi és ajánlkozik, hogy kivezérli a „kis poklon” keresztül. De ebből, a cím alatt „első ének”-nek jelzett paródiából csak 38 sor készült el.

Arany irodalmi működésében csak ennyi nyoma van Dante előtti hódolatának, hacsak nem említjük azt a hat sort a nemzeti versidomról szóló értekezésében, ahol tisztán az olasz terzina alkatának jellemzésére fordításban idézi az *Isteni Színjáték* elejét, de csillag alatt bölcsen megjegyezve: „Ez elietett fordítás csupán a formáért.” A nagy olasz klasszikusok közül Petrarcat is ösmerte, hiszen egyik levelében említi is, hogy bizony ennek is vannak gyöngébb szonettjei. (De mennyire vannak!)

Sokkal huzamosabban és behatóbban foglalkozott Arany azzal a két olasz epikussal, akik iránt már mint elbeszélő költő is élénkebben érdeklődött: Tassóval és Ariostóval. Az a nagyszabású tanulmánya, melyet *Zrínyi és Tasso* címmel tett közzé, tüzetesebben Tassóval foglalkozik ugyan, mint akinek Jeruzsálem ostromáról szóló meséje legközelebb áll Szigetvár viadalának meséjéhez, de a tanulmányban igen sok utalás van az *Őrjöngő Lóránt* szerzőjére is. Arany ezt a művét 1858-ban írta, és jó nagy részét mint székfoglalóját olvasta fel a Magyar Tudományos Akadémia 1859. október 3-án tartott ülésén. Azután tovább folytatta, mert, mint Tompának írta, *becsületbeli* dolognak tartotta azt be is végezni. De a munka úgy, ahogy előbb a *Budapesti Szemlében*, később pedig prózai munkái kötetében megjelent, mégis befejezetlen, mert Arany az egybevetések során csak a Zrí-

nyíás IV. énekéig jutott. Később újra elővette ugyan e munkáját, ám ez a folytatás is, mely hátrahagyott iratai közt jelent meg, csonka maradt. Arany itt a IV. ének elemzésével egészítette ki búvárkodását, aztán egy-két soros jegyzetek következnek mind a 15 énekre vonatkozólag, fejtegetések a cselekvény párhuzamos helyeiről, az eposzi szerkezetről stb. Abból, hogy ez a befejezetlen folytatás is nem kevesebb, mint 54 oldalra terjed, azt lehet következtetni, hogy irodalomtörténetünk ez egyik legbecsesebb alkotása, ha Arany végig írja, vaskos kötetre dagadt volna. (Az egybevetést később Greksa Kázmér vitte tovább, egész végig.)

A tanulmány végső következtetését, hogy t. i. Zrinyi számos kölcsönvétele ellenére is nagy költői erőről tesz bizonyosságot, sőt hogy némely tekintetben felül is múlja Tassót, bizonyára minden elfogulatlan bíráló alá fogja írni; viszont talán nem mindenki fogja oly lényegtelennek tekinteni azt, hogy ezek a kölcsönvételek oly nagyszámúak és több helyütt annyira híven követik a külföldi mintákat.

Aranynak az olasz irodalomtörténettel való foglalkozását csak egyetlen más emlék tanúsítja: az a bírálata, melyet Bálint Tasso-fordításáról írt 1862-ben a *Koszorúba*. Bálint Gyulának ugyanis az a bizarr ötlete támadt, hogy Tassó rimes hexaméterekben kell magyarra átültetni. Ilyenformán kezdte:

„Zengem a szent harcot s híré a nagynevű hősnek,
Aki meghódítá sírját szent Üdvözítőnknek.”

Arany ezt a kísérletet természetesen borzalmasnak ítélte, de még ezt a megrovást is cukrozott pilulában adta be Bálintnak. Annyira fontosnak vélte, hogy az olasz költőknek adjon magyar fordítójuk is, hogy ez első kudarc ellenére is biztatta Bálintot, „ne hagyna fel a további munkássággal és lenne köztünk hovatovább kítűnő átültetője az olasz költészetnek”. De a kedves biztatásnak nem lett fogantója.

Arany már magában e bírálatban is idézi saját fordításában Tasso egyik strófáját, rámutatva, hogy az olasz epikus igenis leghelyesebb az eredeti versmértékben, a nyolcsoros stanzában tolmácsolni.

S ezzel már át is tértem tárgyköröm egy másik részére: Aranynak olaszból való műfordításaira. Ariostóból 38, Tassóból 32 versszakot magyarított, mindkettőt versei első kiadásában ezzel az alcímmel téve közzé: „fordítási kísérlet”. Mind a kettő már a versforma megválasztása szempontjából is tanulságos. Arany az ő finom költői érzékével meglátta, hogy Tassót, mint említettem, bizvást lehet alakhíven fordítani, míg a népies hanghoz sokkal közelebb jár Ariostónál

helyénvalóbb a magyar alexandrinus. Ő ugyan e kísérletben ugyanolyan nyolcsoros, párrímű mértéket választott, mint Toldihoz, de aztán a *Stanzák Mátyás dalünnepére* című epikus-töredékében maga mutatott fényes példát arra, hogyan lehet a magyar Sándor-verset oly módon közelebb vinni az olasz stanzához, hogy a kettőnek szerkezeti jellege teljesen azonos legyen. Én e példa nyomán alkalmaztam ezelőtt ötven esztendővel készült Ariosto-fordításomban a magyaros stanzaformát.

Ami a fordítások értékét illeti, mondanom sem kell, hogy Arany csalhatatlan biztonsággal adja vissza az eredetinek nemcsak értelmét, hanem színét, zamatját is. Természetes, hogy mint minden ilyenféle munkában, ebben is akadnak kevésbé sikerült sorok. Ám ha előfordulnak is olyan helyek, melyeket Arany, ha folytatja munkáját, bizonyára maga is csiszolgatott volna, találni olyanokat is, melyek az eredetit még szebbé is teszik. Így pl. Ariosto egy gyepágyról énekel, mely szinte hívogatja pihenésre azt, *aki elébe kerül*: „*Ch' invitano a posar chi s'appresenta.*” Aranynál a gyepágy kellemetessége még azzal is van fokozva, hogy még azt is pihenésre csábítja, aki nem is fáradt: „*Benn puha füvecskék alkotnak gyepágyat, Mely nyugodni hívja, aki nem is bágyadt.*”

Ami azt a kérdést illeti, szándékában volt-e Aranynak, mindkét olasz eposzt *teljesen* lefordítani, erre ő maga felel az *Elegyes darabok* elé írt bevezetésében, ahol így szól: „Csak kísérletet tevék, minő hang és forma lenne alkalmas mindegyikhez.” Egy Tompához 1857-ben írt leveléből is ki lehet ezt olvasni. Ott ugyanis szólva Tassónak és Ariostónak megkezdett fordításáról, panaszkodik, hogy a dolog „*nem megy*”, tehát munkájával nem volt megelégedve. Hozzáteszi, hogy matuzsálemi kort kellene elérnie, ha mindkettőt be akarná fejezni. Viszont mikor Toldy Ferenc „egy darabka Ariostót” kér tőle az *Új Magyar Múzeum* részére, Arany ezt feleli neki: „Ariostóban mitsem csináltam azóta” (t. i. mióta Toldy őt meglátogatta Nagykőrösön, s akkor Arany megmutatta neki e „kísérleteit”). „A meglevő rész cselekvénye — folytatja — nem elég érdekes arra, hogy közöltesék. Egy gömbölyű epizódot kellene választani, de ez nehéz, annyira egymásba vannak szöve a cselekvények.” Arany tehát nem azt mondja, hogy nem szándékozik munkáját folytatni, hanem hogy nehéz egy megfelelő *epizódot* kiválasztania. Bizonyára Toldy is így fogta fel a levelet, mert válaszul azt írja Aranynak: „Ariostót *nem sűrgetem.*” Toldy tehát, bár nem akarta Aranyt *sűrgetni*, bízott abban, hogy idővel mégis megkapja a kért Ariosto-mutatványt. Ha így kétségtelen is, hogy Arany nem szándékozott a két olasz eposzt *teljesen*

lefordítani, annyi valószínű, hogy nem akarta beérni a 32, illetve 38 strófával. Ariostóra nézve ezt szinte bizonyosnak lehet vélnünk, mert hiszen itt az utolsó versszakot még be sem fejezte. Egyébként is azt hiszem, hogy a két olasz költő közül jobban szerette az *Órjöngő Lóránt* dalmokát. Erre vall az is, hogy két ember, akik jól ismerték irodalmi izlését, Ariostót illető ajándékkal tisztelték meg: az egyik volt tanítványa, Tisza Domokos, aki olasz útjáról Ariosto Ferrarában őrzött bronz tintatartójának mását küldte el neki, a másik Toldy Ferenc, aki egy szép, régi kiadású *Orlando Furiosóval* lepte meg.

S most, befejezésül, rátérek témámnak talán legfontosabb részére: arra t. i., volt-e hatással a két olasz epikus Arany költői termelésére s legfőképp a romantikus lovag-eposzhoz legközelebb álló alkotására, a *Toldi szerelmére*. Azzal kezdem, hogy idézem magát Aranyt, aki *Zrínyi és Tassó*ról szóló tanulmányában bölcsen mondja, hogy „nem minden kölcsönvétel, ami annak tetszik“, hogy szerkezet, jellemzés, sőt egyebekben is találni olyan egyező vonásokat, melyek a Virgil — vagy mondjuk inkább Homér — nyomán haladó egész ciklus által mintegy közösnek, az epikai modorhoz tartozóknak tekintettek. Ilyen, mind az olasz költőknél, mind Arany-nál előforduló részek: a hadi szemle (Arany-nál a XII. énekben, ahol felsorolja a nápolyi hadjáratra készülők vitézek legkülönbjeit), ilyen a háború döntő fordulata előtti hadi tanács (Arany-nál a IX. énekben), ilyen a párviadal, mely hitszegés miatt általános harccá fejlődik (Arany-nál a XI. ének), ilyen az okos, gazdájához ragaszkodó paripa (Arany-nál Pejko, „az eszes állat“), ilyen a hős nagy erejének túlzása, melyet különben Arany az eredeti Toldi-mondában is megtalálhatott, de melyre nézve mégis egyhelyütt az *Orlando Furiosó*t idézi: „Ily dolgot az ember nem hinne regében, *Orlando* ha tenné olasz énekében.“ Aki ennél tovább akarná fűzni e párhuzamokat, utalhatna arra, hogy Tassónál is, Arany-nál is egy nagy hős elszakad az uralkodó seregétől és csak amikor hosszú kalandok után visszajut, akkor dől el a háború: Orlando főtényezője lesz a mórok leveretésének, Toldi a nápolyi hadjárat legveszélyesebb szakaszában magának a királynak életét menti meg. S lehetne utalni arra is, hogy miként Ariosto közvetlen elődjénél, Bojardónál műeposzban először jelenik meg Orlando mint szerelmes s innen van kölcsönözve hőskölteményének címe is: *Orlando innamorato*, „A Szerelmes Lóránt“, épúgy Arany-nál is, a hagyománytól eltérően Toldi először lép színre mint szerelem rabja, és itt is az ő *szerelme* adja a költemény címét. De nem akarok azoknak a forrásnyomozó túlzóknak hibájába esni, akik körmönfont okoskodással a bibliai Sámson történetét is

Arany forrásának mondhatnák, mert hiszen ez is roppant nagyerejű vitéz és ez is egy nő miatt kerül nagy bajba.

Így hát előrebozsátva, hogy ha idegen mesének önálló feldolgozását hibáztatnók, sutba vethetnók akár Shakespeare összes műveit is, sőt a régi francia és olasz lovagregényekből bőven merítő Pulci, Bojardo, Ariosto és Tasso eposzait is, megállapítom, hogy *Toldi Szerelmének* csak egy olyan része van, melyen fel lehet ismerni Ariosto hatását: mégpedig az a Tar Lőrinc színeiben vívott álharc, mely mint a hős életében sorsfordulatot jelentő esemény, kétségkívül az eposznak leglényegesebb cselekvénye. S mivel, mint Riedl Frigyes az ő Arany-könyvében megmondja, erre a hasonlóságra 1892-ben én utaltam először, helyénvalónak tartom, hogy e cikkem kiegészítése és méginkább kiigazításaképen is erre a pontra bővebben kitérjek.

Ariostónál az epizód szereplői egy Bradamante nevű hőslelkű amazon, aki csak ahhoz akar férjhez menni, aki őt magát párviadalban legyőzi. (Természetesen ilyen dámákat csak a lovagkor poétái eszeltek ki!) A bátor Róger lovag szerelmes ebbe a nagyon furcsa leányzóba, meg is vív vele, le is győzi, de másnak a köntösében, és így ennek juttatja a leány kezét. Ez a másik pedig Leo görög herceg, akinek Róger nagy hálával tartozik, mert kimentette őt valami rettenetes börtönből. Leo, nem tudva Róger szerelméről, maga kérte föl, álljon ki helyette. Róger olyanformán szerzi meg tehát Bradamantét a nyúlszívű Leo hercegnek, miként Toldi Tar Lőrincnek Piroskát. Ariostónál is a párbaj megtörténte után Róger „úgy amint van, felpattant egy lóra, | Leo sátrába megy bucsuvevő szóra“, aztán rövid beszélgetés után „megnyergéli Frontint, s aztán búcsu nekül, | Senkitől se látva menekül, menekül. | Nem nézi hogy hova — mit bánja ő már azt! — Utat kénye szerint Frontin lova választ“. Ennyiben tehát valóban hasonló a két mese. De menyit a lényeges eltérés a kettő közt! Először is Ariostónál a párbajt magával a pályabérül kítüzött nővel kell megvívni, amit Arany joggal vélt abszurdumnak, mert nála egy idegen lovaggal kell párbajoznia Toldinak; másodsor az olasz Róger nem szeszélyből vállalkozik az álharcra, hanem élete megmentője iránti hálából; harmadsor Róger már régen szerelmes volt Bradamantéba, holott Toldi csak a párbaj megtörténte után veti pillantását a leányra; végül pedig az olasz műben Bradamantét mégis Róger veszi nőül, mert Leo herceg, aki csak a harc után tudja meg, milyen óriási áldozattal akarta Róger meghálálni az ő jóságát, nagylelkűen lemond a leányról. Tudvalevő, hogy *Toldi szerelmének* első és második tervében, melyek *Daliás Idők* címmel jelentek meg a hátrahagyott dolgozatok között, az álharcnak nem volt oly tragikus vége. Ott Toldi

már a viadal előtt meglátja Piroskát és bele is szeret, a viadal után pedig meg is vallja, hogy ő volt a győző és hogy ezért Piroskának neki kell jutnia. Mindkét fogalmazásban el is gyűrűzi a leányt, a második dolgozatban egy boldog hónapot tölt mátkaságban az öreg Rozgonyinál, Tar Lőrincet pedig azzal békíti ki, hogy neki juttatja saját hűgát, Etelkát. Látnivaló, hogy ez a jövégződésű mese sokkal közelebb áll Ariostóhoz, de itt is igen sok a két cselekvény közt az eltérés. Magában a végső szövegben pedig, mint rámutattam, Arany olyan gyökeresen formálta át az Ariostóból merített anyagot, hogy az nála egészen újjá született.

Különben, ha Arany és Ariosto közt nem volna is olyan számos és olyan lényegbevágó az eltérés, akkor is eredetivé tenné Arany munkáját egyfelől az elbeszélés hangja, másfelől, és még inkább, a szereplők jellemzése, amiben Arany határozottan felette áll az olasz költőnek. Toldi, Piroska, Tar Lőrinc alakjai úgy vannak megrajzolva, hogy mellettök Ariosto megfelelő személyei szinte sápadt fantomoknak látszanak; azok bizony csak a lovagi eposzok megszokott típusai, nem pedig húsból-vérből való egyének.

Lehet az is, hogy Arany Ariosto példájára vitte be egyes énekek elejére, s néhol az énekek belsejébe is a tárgytól eltérő strófákat, de ez eljárás mód Ariostónál sem volt új, hanem a lovagi mondák piaci hegedőseitől vette át már Pulci is, a *Morgante Maggioro* szerzője. Ha fennmaradtak volna a régi magyar hegedősök énekei, bizonyára náluk is találnánk ilyen bevezető rigmusokat.

Végül kétségtől az olasz epikusok példája után indult Arany, amikor a főmesével lazán, vagy sehogy sem összefüggő külön elbeszéléseket iktatott a *Toldi Szerelmébe*, aminő a Zách Kláráról szóló ballada, a Győri Jakabról szóló 32 strófa, az Endre herceg megöletéséről szóló ének. De Arany ezekben is új eljárást követ, melyet olasz epikusoknál nem találhatni: hogy t. i. ezek a beleszótt részletek más versalakban vannak megírva, mint a többi ének.

S ezzel dolgozatom végére is jutottam. Tudom, hogy a szakembereknek nem sok újat mondhattam benne, hiszen Voinovich Gézának alapvető, mindenre kiterjedő Arany-monografiája után a később jövők legföllebb csak egy kicsit tallózhatnak e területen. Mégis remélem, hogy ily tallózók is még bőven fognak akadni mind nyelvészeink, mind irodalomtörténészeink körében, főképp, ha közzé lesz téve Arany hagyatékából mindaz, amit fia az akkori viszonyok között a Hátrahagyott Iratok közé nem vélt fölvehetőnek; ha látni lehet majd a könyvtárában volt egyes munkák tanulságos széljegyzeteit; ha közzé lesznek téve a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadását illető összes bírálatai és marginális

jegyzetei stb. Bizonyára lesz, aki újabb külön tanulmányt ír Aranyról, a hírlapíróról és szerkesztőről, Arany szókincséről és frazeológiájáról, aki jegyzetekkel és magyarázatokkal adja ki a *Toldi szerelmét*, úgy, ahogy Lehr Albert kiadta *Toldit* és *Toldi Estéjét* stb. Kutatóink térjenek vissza mennél sűrűbben Aranyhoz. Hisz a vele való foglalkozás nemcsak tudásgyarapító, hanem lélekűdítő is. Akit gondok, bajok sujtanak, — s ki volna ma ezektől megkímélve? — példát vehet róla, akinek szintén bőven jutott testi és lelki szenvedés, és aki mégis csüggedetlenül biztatta magát: „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!” Minél jobban fogják belemerülni alkotásaiba és leveleibe, annál jobban fogják őt csodálni és szeretni, annál jobban fogják benne látni a ma oly sűrűn emlegetett „*igaz magyar*” jellemének valóságos eszményképét.

RADÓ ANTAL.